

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات ۴۴۰ - ۴۲۵

فلسفه و معیار مسئولیت اخلاقی از منظر روایات اسلامی

معصومه السادات حسینی میرصفی^۱

چکیده

مسئولیت اخلاقی دارای مراتب تشکیکی است. در نظام اخلاقی اسلام و بسیاری از آموزه‌های دینی و منابع حدیثی، به این موضوع پرداخته شده است. با توجه به این که مسئولیت اخلاقی، یکی از ارکان داورى در علم اخلاق به شمار می‌آید، منظور از مسئولیت اخلاقی در این مقاله، همان مسئولیت در برابر پروردگار است که نتیجه آن مجازات و عقوبت اخروی است، و گاهی نیز ممکن است مجازات دنیوی هم داشته باشد. در این مقاله، نگارنده به هدف پاسخ به این سوال که «فلسفه و معیار مسئولیت اخلاقی چیست؟»؛ بر اساس روایات معصومین (علیهم السلام)، به تبیین موضوع، پرداخته است. یافته‌های این مقاله حاکی از چهار مبنا برای تحقق مسئولیت اخلاقی، پنج معیار برای تشدید و سه معیار در جهت تخفیف مسئولیت اخلاقی است. این پژوهش از نظر هدف، پژوهش کاربردی و از نظر جمع‌آوری داده‌ها، یک پژوهش کیفی مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است. از نظر روش پژوهش نیز توصیفی، تحلیلی می‌باشد.

واژگان کلیدی

فلسفه، مبانی، معیار، مسئولیت اخلاقی، روایات اسلامی.

^۱. استادیار، گروه فلسفه، الهیات و معارف اسلامی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Email: dr.hosseini@iaui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۱ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۱/۶

طرح مسأله

مسئولیت اخلاقی، یکی از مهمترین موضوعات اخلاقی است که مورد توجه و اهتمام قرار گرفته است و تا کنون نویسندگان و فیلسوفان اخلاق، مسائلی چون تعریف مسئولیت اخلاقی، شرایط مسئولیت اخلاقی و نیز ویژگی‌های شخص مسئول را مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند و در بسیاری از موارد با استناد به آموزه‌های دینی از جمله آیات قرآن کریم و روایات رسیده از سوی پیامبر گرامی خدا (ص) و نیز اهل بیت (علیهم السلام) به آن پرداخته‌اند.

مسئولیت اخلاقی، به معنای «پاسخگو بودن» و «مورد بازخواست قرار گرفتن» است؛ که با تکیه بر مبانی مسئولیت، ممکن است در آن تشدید و یا تخفیف حاصل شود. با توجه به این که تشدید و تخفیف مسئولیت اخلاقی، یکی از موضوعات مورد بحث در پژوهش‌های هنجاری اخلاقی، در بررسی نظریه کلان اخلاقی است که از داوری هنجاری نیز برخوردار است، در نظام اخلاقی اسلام نیز به این موضوع پرداخته شده است. بنابراین در این پژوهش تلاش شده تا فلسفه و معیارهای تشدید و تخفیف مسئولیت اخلاقی با استناد به روایات معصومین (علیهم السلام)، استخراج و بیان گردد و از این جهت که به مبانی و معیارها پرداخته است می‌تواند نگاهی نو به موضوع مسئولیت اخلاقی باشد.

از آن جایی که انسان با اعمال، گفتار و رفتار خویش شناخته می‌شود و هر کدام از این سه گانه مطرح شده به نوبه خود دارای آثاری هستند. در علم اخلاق، گاهی ما به داوری می‌پردازیم و اعمال، گفتار و کردار دیگران و حتی خود را به بوته نقد می‌کشانیم. در داوری به فاعل‌هایی بر می‌خوریم که باید برای اعمال خود و آثار به وجود آمده از انتخاب اختیاری‌اشان پاسخگو باشند. در دین مبین اسلام، این پاسخگویی همیشه در آیات قرآن کریم مطرح شده است؛ ولی شدت مطالبه آن از زمانی است که انسان با پذیرش اعتقادات دینی، پا به عرصه ایمان می‌گذارد. او به خوبی واقف به الزامات، تکالیف، ارزش‌ها و وظایفی که بر عهده او گذاشته شده است، می‌شود و مسئولیت اخلاقی او و پاسخگویی‌اش در برابر خداوند متعال شروع می‌گردد. همانطور که خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید:

«لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ» (انبیاء، ۲۳).

خدا از آنچه انجام می‌دهد، بازخواست نمی‌شود و آنان [در برابر خدا] بازخواست خواهند شد. بنابراین چون مؤمنان در حالتی میان خوف و رجا هستند؛ و سبک زندگی ایمانی خود را بر این اساس، پی ریزی می‌کنند؛ از این روست که تحقیق برای پی بردن به مبانی و معیارهای تشدید و تخفیف مسئولیت اخلاقی با استناد به روایات معصومین (ع)، ضروری می‌نماید؛ و نگارنده، رسالت خود را در این مقاله، پاسخگویی به این دغدغه ارزشمند قرار داده است.

پیشینه

با توجه به اهمیت مسئولیت اخلاقی در نظام اخلاقی اسلام، تحقیق مستقلى در زمینه مبانی و معیارهای مسئولیت اخلاقی مبتنی بر روایات معصومین (علیهم السلام) صورت نپذیرفته است. بیشتر تحقیقات صورت گرفته در حوزه مسئولیت اخلاقی با دیدگاه فلسفی مورد بررسی قرار گرفته اند. برخی از تحقیقات در این حوزه عبارت است از:

ارزانی (۱۳۹۲) در مقاله ای با عنوان مسئولیت اخلاقی اخلاق فرزندان در برابر والدین در قرآن و عهدین؛ به معرفی مسئولیت‌های اخلاقی فرزندان در برابر والدین در عهدین در شش مقوله احترام، اطاعت، مراقبت، تکریم، پشتیبانی و احترام در پیری و در قرآن در هفت مقوله احترام، احسان، اطاعت، ادب‌ورزی، مراقبت در کهنسالی، پشتیبانی و دعا پرداخته است.

شهریاری پور (۱۳۹۱) در مقاله ای با عنوان مبانی جامعه‌شناختی مسئولیت اخلاقی در اخلاق اسلامی؛ به بررسی خاستگاه جامعه‌شناختی مسئولیت اخلاقی انسان توجه شده است. از جمله این مبانی، می‌توان به اجتماعی بودن انسان، اصالت فرد و اعتباریت جامعه، رابطه متقابل فرد و جامعه و قانون‌مندی امور اجتماعی اشاره نمود.

طاهریان (۱۳۹۸) در مقاله ای با عنوان نگاه غزالی به مسئولیت اخلاقی با استناد به آیات؛ به بررسی دیدگاه غزالی در مورد شرایط و مؤلفه‌های مسئولیت اخلاقی می‌پردازد. نویسنده معتقد است که تعلق خاطر غزالی به اشاعره، مبانی فکری او در قبال مسئولیت اخلاقی، را چالش برانگیز و تضادهائی را ایجاد نموده است.

مبانی نظری

در قسمت مبانی نظری این مقاله، بعد از معناشناسی واژه‌های تشدید، تخفیف و مسئولیت اخلاقی به بیان مبانی مسئولیت اخلاقی و بعد از آن به معیارهای تشدید و تخفیف مسئولیت اخلاقی خواهیم پرداخت و در آخر نتیجه بحث ارائه می‌گردد.

۱. معناشناسی

در این قسمت به بیان معانی لغوی واژه‌های تشدید و تخفیف که از مباحث مهم در مسئولیت اخلاقی است، بر اساس کتاب‌های لغت معتبر؛ و همچنین معنای اصطلاحی مسئولیت اخلاقی، می‌پردازیم.

۱-۱. معنای لغوی تشدید

«شَدَّ» به معنی محکم بستن است. «شَدَدَتِ الشَّيْءُ» یعنی آن را محکم بستم (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۴۴۸). اشد و الشدة: به معنای صلابت و محکمی است و رجل شدید: به معنای شجاع می‌باشد (فراهیدی، ۱۴۲۱ق، ج ۶: ۲۱۳). در قرآن کریم آمده است که: «وَوَشَدَدْنَا مُلْكَهُ»؛

(ص، ۲۰) حکومت او را محکم و قوی کردیم. و نیز می‌فرماید: «سَسَّشْدُ عَضْدَكَ بِأَخِيكَ»؛ (قصص، ۳۵) بازوی تو را حتماً به وسیله برادرت قوی و نیرومند می‌کنیم؛ «حَتَّى إِذَا أَثْنَتُمْوَهُمْ فَسَدُّوا الْوُثَاقَ»؛ (محمد، ۴) چون آنها را سنگین کردید بندها را محکم کنید؛ «كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ»؛ (ابراهیم، ۱۸) مانند خاکستری که باد در روز طوفانی بر آن سخت وزیده است.

«شدید»: سخت، محکم، مثل عذاب شدید، رکن شدید، بأس شدید، شدید القوی (جبرئیل)، زلزله شدید، حساب شدید و غیره که در قرآن مجید آمده است جمع آن شداد و اشداء است (قرشی، ۱۳۸۱، ج ۴: ۱۱).

الشَّدَّة: در محکم بستن و نیز درباره بدن و قوای نفسانی، و عذاب به کار می‌رود. خداوند می‌فرماید: «وَكَانُوا أَشْدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً» (فاطر، ۴۴)؛ از حیث نیرو از ایشان سخت‌تر بودند. و نیز می‌فرماید: «عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى» (نجم، ۵)؛ یعنی: جبرئیل علیه السلام. و آیات دیگر: «غِلَاطٌ شِدَادٌ»؛ (تحریم، ۶)؛ «فِي الْعَذَابِ الشَّدِيدِ» (ق، ۲۶)؛ یعنی هولناک و سهمگین. و التشدید: خلاف «التخفيف»، می‌باشد (طریحی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۷۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳: ۲۳).

۲-۱. معنای لغوی تخفیف

«خَفَّ»؛ به معنای کمی و سبکی است و «أَخَفَ الرَّجُلُ» یعنی در سفر و حصر بار وی کم است (فراهیدی، ۱۴۲۱ق، ج ۴: ۱۴۴). «خَفَّ»؛ به معنای سبکی است. راغب در المفردات می‌گوید: الْخَفِيفُ، در برابر - ثقیل - یعنی سبک در برابر سنگین است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴: ۲۸۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۹: ۸۱). تخفیف به معنی سبک کردن است. «خَفَّفَهُ تَخْفِيفًا: ضَدَّ ثَقْلَهُ» مثل «... ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ رَحْمَةٌ...» (بقره، ۱۷۸)؛ آن تخفیف و مرحمتی از پروردگار شماست. و مثل «فَلَا يُخَفِّفُ عَنْهُمْ الْعَذَابُ» (بقره، ۸۶)؛ در آیه «وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ فَأُولَئِكَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ...» (اعراف، ۹)؛ - جمله «خَفَّتْ مَوَازِينُهُ»؛ در سوره مؤمنون ۱۰۳ و قارعه ۸ نیز آمده است - مراد از آن سبک بودن میزان‌هاست. ظاهراً وزن، فقط برای اعمال نیک است و سیئات توزین ندارند بلکه سبب سبکی حسنات‌اند (الزبیدی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۶۷ - ۲۶۶).

۳-۱. تعریف اصطلاحی مسئولیت اخلاقی

برخی مسئولیت اخلاقی را به معنای قابلیت مدح و ذم اجتماعی دانسته‌اند. و در برخی موارد نیز مسئولیت را به معنای «در معرض مجازات بودن» یا «مسئولیت در برابر خداوند که نتیجه آن مجازات و کیفر اخروی است»؛ آمده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۱: ۱۲۰). مراد از مسئولیت اخلاقی، مسئولیت در برابر خداوند است و نتیجه آن مجازات اخروی، در

صورت مخالفت با احکام اخلاقی است؛ صرف نظر از اینکه مسئولیت و کیفر دنیوی نیز در میان باشد یا نه. به بیان دیگر، شاخصه مسئولیت اخلاقی، ترتب عقاب اخروی بر ترك عمل خوب و انجام دادن عمل بد است. بنابراین ستایش، پاداش و ارزش اخلاقی در مقابل نکوهش، کیفر و مسئولیت اخلاقی است (دیلمی، ۱۳۸۰: ۱۲۴).

مسئولیت اخلاقی در دائرة المعارف فلسفه این گونه تعریف شده است که: افراد به طور طبیعی برای اعمالشان مورد قضاوت اخلاقی قرار می گیرند. اما شاید آنها در مورد مسئولیت شان برای هر چیزی مانند وقایع، روندها و ویژگی های شخصیتی خودشان مورد قضاوت، واقع شوند. به طور مثال شاید یک فرد برای این که شرکتش، قراردادی را از دست داده است یا به خاطر اخلاق بد و جدایی و طلاق، مورد قضاوت قرار گیرد.

بنابراین این سوال مطرح می شود که يك شخص در چه شرایطی مسئول یکی از اعمالش یا برخی از اتفاقات دیگر، خواهد بود؟ اگر ما بتوانیم شرایط لازم و کافی برای مسئولیت اخلاقی را برشماریم، خواهیم توانست به تعریف مسئولیت اخلاقی دست یابیم. مسئولیت اخلاقی مانند بسیاری از واژگان اخلاقی، ناگزیر به صورت ایجابی تعریف شده است. این تعریف از يك طرف متأثر از وابستگی به اعتقادات و الزاماتی که شایستگی مدح یا ذم و یا مانند آن را دارند، است و از طرف دیگر وابسته به اعتقادات صریح و یا ضمنی درباره الزاماتی چون عدالت و مانند آن می باشد. (M. Brchert, Donald, Encyclopedia of philosophy, 2 nd editions, vol 8)

۲. مبانی مسئولیت اخلاقی

واژه «مبنا» که در زبان فارسی و عربی متداول است، از ریشه «ب،ن،ی»، به مفهوم «پایه، زیر ساخت، بنیاد، شالوده و اصول بنیادی» آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۵۰۶؛ دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۲: ۱۷۷۴۱؛ حق شناس و دیگران، ۱۳۸۴، ج ۱: ۶۳۷).

با بررسی های به عمل آمده در روایات معصومین (علیهم السلام)، آنچه که به عنوان مبانی مسئولیت اخلاقی آمده است ناظر به مبانی انسان شناسی، معرفت شناسی و ارزش شناسی است.

از آنجا که بین مبانی و معیارهای مسئولیت اخلاقی رابطه وجود دارد و معیارهای موجب تخفیف و یا تشدید مسئولیت اخلاقی را با توجه به مبانی می توان احصاء و بیان نمود؛ بنابراین در این قسمت از مقاله ضمن ذکر شاهد مثال از روایات مذکور، این مبانی بیان خواهد شد.

۲-۱. لزوم معرفت انسان به مسئولیت اخلاقی خود

در دین مبین اسلام، مسئولیت اخلاقی مبتنی بر معرفت و داشتن شناخت از منکر و معروف است. موضوع کفر و ایمان در برخی از آیات قرآن کریم، بعد از تبیین و شناخت راه درست از باطل مطرح شده است؛ و از این روست که داشتن مسئولیت اخلاقی، بدون شناخت تکالیف، میسر نیست.

میزان و محدوده مسئولیت انسان، به میزان شناخت او بستگی دارد. اگر بیش از معرفت از انسان بازخواست شود، تکلیف مالایطاق می‌گردد. از این روست که خداوند متعال برای مسئولیت، محدوده معرفت را تعیین نموده اند. امام صادق (ع) در این باره می‌فرماید:

«إِنَّ أَمْرَ اللَّهِ كُلَّهُ عَجِيبٌ إِلَّا أَنَّهُ قَدْ اخْتَجَّ عَلَيْكُمْ بِمَا قَدْ عَرَفْتُمْ مِنْ نَفْسِهِ» (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۸۶).

همه امر خدا شگفت آور است؛ جز اینکه به مقداری که از خود به شما معرفی کرده، مسئولتان دانسته است (که او را به همان مقدار بشناسید و فرمان برید).

عبد الاعلی گوید: از امام صادق (ع) پرسیدم:

«مَنْ لَمْ يَعْرِفْ سَيِّئاً - هَلْ عَلَيْهِ شَيْءٌ قَالَ لَا» (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۶۴).

کسی که چیزی را نشناسد مسئولیتی دارد؟ فرمود: نه (زیرا مؤاخذة غافل عقلا قبیح است). حال بعد از بیان محدوده معرفت و نقش آن در مسئول شدن انسان، در روایات آمده است که شناخت و معرفت ثمره‌ای به نام ایمان دارد. حال اگر این میوه به بار ننشیند، معرفت بی حاصل و انسان فقط حمل کننده مقادیری از مفاهیم خواهد بود و اثرات واقع گرایانه این بی ایمانی را هم لمس خواهد نمود. امام صادق (ع) چنین می‌فرماید:

«يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِذَا عَضَانِي مَنْ عَرَفَنِي سَلَطْتُ عَلَيْهِ مَنْ لَا يَعْرِفَنِي» (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۷۶؛ دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۸۳).

خدای عزوجل فرماید: هر گاه کسی که مرا شناخته نافرمانیم کند، کسی را که مرا نشناخته بر او مسلط کنم.

بنابراین بر نافرمانی انسان بعد از حصول معرفت، آثاری مترتب است که مسئولیت اخلاقی انسان را به خوبی آشکار می‌نماید.

۲-۲. علم ابزار معرفتی انسان مسئول

علم یا دست کم امکان تحصیل آگاهی، از جمله مبانی ای به شمار می‌رود که انسان مسئول باید مورد توجه قرار دهد. قید امکان تحصیل از سویی کسانی را که از سلامت ذهنی برخوردار نیستند از مسئولیت اخلاقی معاف می‌کند؛ و از سویی دیگر کسانی را که با اهمال کاری

و غفلت ورزی خود را از آگاهی محروم ساخته‌اند، مشمول مسئولیت اخلاقی می‌کند (خواص و دیگران، ۱۳۸۵: ۱۲۰).

علم و آگاهی، به عنوان شرط لازمی برای مسئولیت اخلاقی به شمار می‌آید. امام صادق (ع) به حفص بن غیاث فرمود:

«يُنْفَرُ لِلْجَاهِلِ سَبْعُونَ ذَنْبًا قَبْلَ أَنْ يُنْفَرَ لِلْعَالِمِ ذَنْبٌ وَاحِدٌ» (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۷؛ مجلسی، بی تا، ج ۲: ۲۷).

هفتاد گناه جاهل آمرزیده شود پیش از آنکه يك گناه عالم آمرزیده شود. و این گونه است که گناهکاری با وجود علم و آگاهی، تشدید مسئولیت اخلاقی را در پی دارد. بفضل گوید از امام صادق (ع) شنیدم که می‌فرمود:

«عَلَيْكُمْ بِالتَّقْوَةِ فِي دِينِ اللَّهِ وَ لَا تَكُونُوا أَعْرَابًا فَإِنَّهُ مَنْ لَمْ يَتَّقْهُ فِي دِينِ اللَّهِ لَمْ يَنْظُرِ اللَّهُ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ لَمْ يُزَكَّ لَهُ عَمَلًا» (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۳۱؛ حرانی، ۱۴۰۴، ق: ۵۱۳).

بر شما باد که در دین خدا دانشمند شوید و صحراگرد نباشید. زیرا آنکه در دین خدا دانشمند نشود، خدا روز قیامت به او توجه نکند و کردارش را پاکیزه نشمارد.

بنابراین یادگیری دین خدا، زمینه ای را برای انسان فراهم می‌سازد که انسان با وقوف به وظایف و تکالیف بندگی خود، به خوبی از عهده مسئولیت های محوله برآید. و در این مسیر سؤال و پرسش‌گری از واجبات است؛ چرا که نپرسیدن با وجود جهل، خود می‌تواند زمینه هدایت انسان را مختل سازد. حضرت امام صادق (ع) به حمran بن اعین، راجع به سؤالی که کرده بود، فرمودند:

«إِنَّمَا يَهْلِكُ النَّاسُ لِأَنَّهُمْ لَا يَسْأَلُونَ» (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۰؛ مجلسی، بی تا، ج ۱: ۱۹۸).

همانا مردم هلاک شدند، چون نپرسیدند. و البته در این مسیر مسئولیت پذیری، مردم، تنها نیستند و حجت الهی همیار آنهاست. امام صادق (ع) می‌فرماید:

« مَا زَالَتْ الْأَرْضُ إِلَّا وَ لِلَّهِ فِيهَا الْحُجَّةُ يُعَرَّفُ الْحَلَالَ وَ الْحَرَامَ وَ يَدْعُو النَّاسَ إِلَى سَبِيلِ اللَّهِ » (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۷۸؛ صدوق، ۱۳۹۵، ق، ج ۱: ۲۲۹).

زمین از حالی به حالی نگردد جز آنکه برای خدا در آن حجتی باشد که حلال و حرام را به مردم بفهماند و ایشان را به راه خدا خواند.

۳-۲. عدم غفلت انسان مسئول از ظرفیت عقل

از دیدگاه دین مبین اسلام، ایمان مبتنی بر عقل است. انسان با عقل و دین می‌تواند به سعادت دست یابد و از این روست که برای عقلانیت به عنوان یک مبنای معرفت شناختی و

استفاده از ظرفیت آن، اهمیت خاصی قائل شده است. عقل می‌تواند خوبی و بدی پاره‌ای از افعال را بشناسد. برخی از آیات قرآن کریم بر ذاتی و عقلی بودن خوبی و بدی افعال و صفات انسان تصریح دارد؛ و از این روست که می‌توان در صورت داشتن ظرفیت عقلانی از آن به عنوان حد نصاب مسئولیت اخلاقی نام برد. ابو جارود از امام باقر(ع) نقل می‌کند:

«إِنَّمَا يُدَاقُّ اللَّهُ الْعِبَادَ فِي الْحِسَابِ - يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى قَدْرِ مَا آتَاهُمْ مِنَ الْعُقُولِ فِي الدُّنْيَا» (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۱).

خدا در روز قیامت نسبت به حساب بندگان به اندازه عقلی که در دنیا به آنها داده است، باریک بینی می‌کند. بنابراین مشخص است که این روایت بر اهمیت این مبنا در مسئولیت اخلاقی انسان دلالت دارد.

۴-۲. اهتمام به نقش نیت در ایفای مسئولیت اخلاقی

ارزش اخلاقی و به تبع آن داشتن مسئولیت اخلاقی بر خوب بودن کار(حسن فعلی) و به انگیزه خوب فاعل(حسن فاعلی) مبتنی است. اگر عمل خوب و پسندیده با نیت ریا، شهرت طلبی و ... صورت پذیرد و یا عملی بد با نیتی خوب صورت پذیرد تکلیف چیست؟ این‌ها نمونه‌ای از دغدغه‌هایی است که پیرامون عمل اخلاقی مطرح است. برخی معتقدند توجه به حسن فاعلی و خوب بودن انگیزه و نیت فاعل اخلاقی، در ارزش اخلاقی عمل، نقش مهم‌تری از شکل ظاهری عمل دارد (پینکافس، ۱۳۸۲: ۱۹).

بنابراین انجام مسئولیت‌ها برای یک مکلف و به سرانجام رساندن یک عمل، ارتباط وثیقی با نیت دارد و این یک مبنای بسیار مهم در مسئولیت اخلاقی است. پیامبر خدا(صلی الله علیه و آله) می‌فرماید:

«إِنَّ الْمَلَكَ لَيَضَعُ بِعَمَلِ الْعَبْدِ مُبْتَهَجاً بِهِ فَإِذَا صَعِدَ بِحَسَنَاتِهِ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ اجْعَلُوهَا فِي سَجِّينَ إِنَّهُ لَيْسَ إِلَيَّيْ أَرَادَ بِهَا» (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۹۵-۲۹۴).

فرشته عمل بنده‌ای را بالا می‌برد و از آن مسرور است، ولی چون آن عمل را که به صورت حسنات است بالا برد، خدای عز و جل فرماید: آن اعمال را در سجین (دیوان اعمال گنهکاران) گذارید، زیرا آن بنده، این اعمال را برای من، به جا نیاورده است.

امام باقر(ع) نیز درباره داشتن نیت خوب، چنین می‌فرماید:

«مَنْ طَلَبَ الْعِلْمَ لِيُبَاهِيَ بِهِ الْعُلَمَاءَ أَوْ يُمَارِيَ بِهِ السُّفَهَاءَ أَوْ يَصْرِفَ بِهِ وَجْهَ النَّاسِ إِلَيْهِ فَلَيْتَبَوَّأَ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ إِنَّ الرِّئَاسَةَ لَا تَصْلُحُ إِلَّا لِأَهْلِهَا» (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۱: ۴۷؛ حکیمی اخوان و آرام، ۱۳۸۰، ج ۲: ۵۶۸).

هر که علم جوید برای اینکه بر علما ببالد یا بر سفها ستیزد یا مردم را متوجه خود کند، باید آتش دوزخ را جای نشستن خود گیرد. همانا ریاست جز برای اهلش شایسته نیست. بنابراین بنا بر روایاتی که از معصومین (علیهم السّلام) است، مبرهن است که نیت خوب، ساری در هر عملی است و عملی جدای از نیت محاسبه نمی شود و انسان مسئول باید نسبت به این موضوع واقف باشد. امام صادق (ع) می فرماید:

«إِنَّمَا خُلِدَ أَهْلُ النَّارِ فِي النَّارِ لِأَنَّهُ نِيَّتُهُمْ كَانَتْ فِي الدُّنْيَا أَنَّهُ لَوْ خُلِدُوا فِيهَا أَنْ يُعْصُوا اللَّهَ أَبَدًا وَ إِنَّمَا خُلِدَ أَهْلُ الْجَنَّةِ فِي الْجَنَّةِ لِأَنَّهُ نِيَّتُهُمْ كَانَتْ فِي الدُّنْيَا أَنَّهُ لَوْ تَقَوُّوا فِيهَا أَنْ يُطِيعُوا اللَّهَ أَبَدًا فَبِالنِّيَّاتِ خُلِدَ هَؤُلَاءِ وَ هَؤُلَاءِ ثُمَّ تَلَا قَوْلَهُ تَعَالَى - قُلْ كُلُّ يَعْمَلْ عَلَى شَاكِلَتِهِ قَالَ عَلَى نِيَّتِهِ» (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۲: ۸۵).

اهل دوزخ از این رو در دوزخ جاودان باشند که نیت داشتند اگر در دنیا جاودان باشند، همیشه نافرمانی خدا کنند؛ و اهل بهشت از این رو در بهشت جاودان باشند که نیت داشتند اگر در دنیا باقی بمانند، همیشه اطاعت خدا کنند. پس این دسته و آن دسته به سبب نیت خویش جاودانی شدند، سپس قول خدای تعالی را تلاوت نمود: «بگو هر کس طبق طریقه خویش عمل می کند.» و فرمود: یعنی طبق نیت خویش.

۳. معیار تشدید مسئولیت اخلاقی

با بررسی روایات، برخی از مهم ترین معیارهایی که برای تشدید مسئولیت اخلاقی بیان شده است را ارائه می دهیم.

۱-۳. اصرار بر گناه

«ضُر» به معنی بستن و گره زدن است. اصرار هم معنای ثبات و دوام را دارد. اصرار به گناه را بدین جهت اصرار گویند، که گوئی گناه را به گناه یا گناه را به خود بسته است (قرشی، ۱۳۸۱). اصرار بر گناه، به دو شیوه نمود پیدا می کند؛ یکی از طریق تکرار گناه و دیگری از طریق ارتکاب گناه، بدون اینکه به دنبال آن توبه و استغفار باشد. اصرار بر گناه یا ناشی از تباهی و خواری یکی از دو قوه شهوت و غضب و خروج یکی از این دو از اطاعت قوه عاقله است؛ یا از فساد هر دو قوه با هم پدید می آید و در این صورت از رذایل هر دو قوه به شمار می آید (مجتبوی، ۱۳۷۷: ۴/۶۳). بنابراین اصرار بر گناه، آثار و تبعات بسیار سختی دارد و در آیات و روایات مورد مذمت واقع شده است. یکی از آثار اصرار بر گناه، تشدید مسئولیت اخلاقی و به تبع آن تشدید مجازات است. در اصول کافی از امام باقر (ع) در باره این آیه که خداوند متعال می فرماید: «وَلَمْ يَصِرُوا عَلَى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ» (آل عمران، ۱۳۵)؛ و بر آنچه (از گناهان) انجام دادند اصرار نکردند، و در حالی که ایشان می دانند (خداوند ایشان را می آمرزد)؛ آمده است که حضرت فرمودند:

«الْإِصْرَارُ أَنْ يُدْنِبَ الذَّنْبَ فَلَا يَسْتَغْفِرُ اللَّهُ وَ لَا يَحْدِثُ نَفْسُهُ بِالتَّوْبَةِ فَذَلِكَ الْإِصْرَارُ» (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۸۸؛ الحر العاملي، ۱۴۰۹: ۱۵ / ۳۳۹).

اصرار این است که انسان گناهی بکند و استغفار ننماید و زمینه توبه را در خود فراهم نیاورد این، اصرار است.

از حضرت علی (ع) در مورد رابطه اصرار بر گناه و تشدید مسئولیت چنین نقل شده است که: «الإصرار أعظم حوبة وأعظم عقوبة» (صابری یزدی و انصاری، ۱۳۷۵: ۵۳۷). اصرار (بر گناه)، گناهی بزرگتر و کیفرش سریعتر است.

۲-۳. کوچک شمردن گناه

وقوع هر گناه، زنگ خطری برای دوری انسان از رشد، کمال و در نهایت قرب الهی است؛ و از این روست که هیچ گناهی را نباید کوچک شمرد. در اندیشه اسلامی، کوچک شمردن و سهل انگاشتن گناه، خود از گناهان بزرگ است. سماعه گوید: از حضرت ابو الحسن (ع) شنیدم که می‌فرمود:

« لَا تَسْتَقِلُّوا قَلِيلَ الذُّنُوبِ فَإِنَّ قَلِيلَ الذُّنُوبِ يَجْتَمِعُ حَتَّى يَكُونَ كَثِيرًا » (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۸۸).

گناه اندک را کم نشمارید، زیرا گناه اندک انباشته می‌شود و زیاد می‌گردد. بنابراین یکی از مواردی که سبب تشدید مسئولیت اخلاقی می‌گردد، کوچک شمردن گناه است. چنان که در روایت از حضرت علی (ع) آمده است:

«أَعْظَمُ الذُّنُوبِ عِنْدَ اللَّهِ سِبْخَانُهُ ذَنْبٌ صَغُرَ عِنْدَ صَاحِبِهِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۱۸۷). بزرگترین گناهان نزد خدا- که پاک است او- گناهی است که کوچک باشد نزد صاحب آن، پس آدمی هیچ گناهی را سهل و خرد نباید داند، که نزد حق تعالی سخت عظیم گردد (خوانساری، ۱۳۶۶، ج ۲: ۴۲۷).

۳-۳. انجام زشتی‌ها بر خلاف ستایش‌نیکی‌ها

زمانی که انسان مسئول در برابر خداوند متعال، بر اساس مبانی مسئولیت اخلاقی، به خوبی عملی، علم و آگاهی پیدا می‌کند در مرحله بعد باید تمام تلاشش را برای انجام خالصانه آن عمل به کار گیرد. چرا که اگر انسان در رثای خوبی عملی مدیحه بسراید و خود در موقع عمل، بر خلاف گفتار عالمانه‌اش، عمل نماید، مسئولیت اخلاقی او تشدید می‌گردد. خداوند متعال در آیات قرآن کریم می‌فرماید:

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ» (صف، ۲).

ای کسانی که ایمان آورده‌اید! چرا سخنی می‌گویید که عمل نمی‌کنید؟!

امام جعفر صادق (ع) می فرماید:

«إِنَّ مِنْ أَشَدِّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَنْ وَصَفَ عَذْلًا وَ عَمِلَ بَعِيرَهُ» (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۳۰۰).

روز قیامت سخت‌ترین مردم از لحاظ عذاب، کسی است که عدالتی را بستاید و بر خلاف آن عمل کند.

بنابراین عدم مطابقت گفتار و کردار، بنابراینگاه مکتب اخلاقی اسلام و مستند به روایات، موجب تشدید در مسئولیت اخلاقی می گردد.

۳-۴. شادمانی از ارتکاب گناه

در روایات اسلامی، شادمانی از انجام گناه، قبیح تراز خود گناه است. خشنودی از گناه، یکی از معیارهای تشدید مسئولیت اخلاقی است، به این دلیل که شخص گناهکار با احساس قدرتمندی در برابر خداوند، بنده بودن خود را فراموش می کند و این گونه از حدود خود طغیان نموده و طاغی، شرایط توبه را از خود دور و زمینه انجام گناهان بعدی را برای خود هموار می کند. حضرت علی (ع) در مورد شادی بعد از انجام رذایل و آثار این سرکشی مستانه، این گونه می فرماید:

«لَا تُبْدِينَ عَنْ وَاضِحَةٍ وَقَدْ عَمِلْتَ الْأَعْمَالَ الْفَاضِحَةَ وَلَا يَأْمَنِ الْبَيَاتَ مَنْ عَمِلَ السَّيِّئَاتِ» (الکلینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۶۹؛ مجلسی، بی تا، ج ۷۰: ۳۱۷).

تو که اعمال رسوا کننده مرتکب شده‌ای خنده دندان نما مکن، و کسی که گناهانی کرده، از بالای شب‌گیر و پیش آمد ناگهانی نباید ایمن باشد.

حضرت علی (ع) همچنین می فرماید:

«لَا وَزَرَ أَغْظَمُ مِنَ التَّبَجُّحِ بِالْفُجُورِ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۶۲).

گناهی عظیم تر از شاد شدن به انجام گناه نیست.

بنابراین انجام گناه و به تبع آن خوشحال بودن از این سرکشی، سبب تشدید مسئولیت اخلاقی انسان در درگاه الهی می گردد.

۳-۵. نوآوری در ایجاد گناه

همان گونه که قرار گرفتن در صراط الهی نیاز به مهیا شدن زمینه‌هایی است؛ قرار گرفتن در صراط شیطان نیز تمهیداتی را می طلبد. اگر زمینه‌ها فراهم گردد، انسان تلاشگر در صراط الهی رو به تعالی خواهد گذاشت و انسان قرار گرفته در مسیر شیطان رو به اضمحلال. سقوط یک انسان وقتی سرعت بیشتری به خود می گیرد که خود یکی از ایادی شیطان گردد و به تولید گناه، کژی، ناراستی اقدام نماید. امام رضا (ع) در این باره می فرماید:

«كُلَّمَا أَخَذَتِ الْعِبَادُ مِنَ الذُّنُوبِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَعْمَلُونَ أَخَذَتِ اللَّهُ لَهُمْ مِنَ الْبَلَاءِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَعْرِفُونَ» (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۷۵).

هر چند بندگان گناهان تازه‌ای را که سابقه نداشته ایجاد کنند. خدا برای آنها بلاهائی را که سابقه نداشته ایجاد کند.

بنابراین نوآوری در ایجاد گناه و خلق گناه جدید، به عنوان معیاری جهت تشدید مسئولیت اخلاقی به شمار می رود.

۴. معیار تخفیف مسئولیت اخلاقی

با بررسی روایات، برخی از مهم ترین معیارهایی که برای تخفیف مسئولیت اخلاقی بیان شده است را ارائه می دهیم.

۱-۴. توبه و عدم تسويف

انسان گاهی در مسیر انتخاب های خود دچار لغزش و اشتباه می شود و عملی از او سر می زند که در مجموعه ردایل جاگذاری شده است و مورد رضایت خداوند متعال نیست. مؤمن، برای تجدید عهد بر بندگی با معبود خویش باید تلاش کند تا آن عمل خطا را جبران نماید. توبه و عدم تسويف در آن، یکی از مؤثرترین روش ها برای پیمان بستن دوباره بر بندگی است. امام باقر(ع) می فرماید:

«مَا مِنْ عَبْدٍ إِلَّا وَ فِي قَلْبِهِ نُكْتَةٌ بَيضَاءٌ فَإِذَا أَذْنَبَ ذَنْبًا خَرَجَ فِي النُّكْتَةِ نُكْتَةٌ سُودَاءٌ فَإِنْ تَابَ ذَهَبَ ذَلِكَ السُّودُ» (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۷۳).

هر بنده‌ای در دلش نقطه سفیدی است که چون گناهی کند، خال سیاهی در آن پیدا شود، سپس اگر توبه کند آن سیاهی برود.

از این روست که این توبه نصوح و عزم بنده بر عدم بازگشت به گناه، تخفیفی در مسئولیت اخلاقی برایش به ارمغان می آورد. همان گونه که پیامبر خدا (ص) می فرماید:

«التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ» (صابری یزدی و انصاری، ۱۳۷۵: ۴۸۸).

کسی که از گناه توبه کند، مانند کسی است که هیچ گناهی نداشته است.

۲-۴. اهتمام به حضور در جمع ایمانی

رجحان بشر برای زیستن، زندگی اجتماعی است؛ و دین مبین اسلام نیز، زیست اجتماعی را بر زندگی فردی و دور از اجتماع، ترجیح می دهد و برای آن برکاتی را متصور شده است. در این زیست اجتماعی نیز ملاک ایمان نیز می تواند مطرح باشد؛ و نحوه تنظیم روابط با دیگران و دغدغه مند بودن نسبت به مسائل زندگی هم کیشان، بسیار حائز اهمیت است و از این روست که مسئولیت اخلاقی انسان را بیشتر نمایان می کند؛ و در صورت اهتمام بر حضور مؤثر و کارآمد در

جمع مؤمنین، مشمول تخفیف در مسئولیت اخلاقی می گردد.

پیامبر خدا(ص) می فرماید:

« فَمَا مِنْ مُؤْمِنٍ مَشَى إِلَى الْجَمَاعَةِ إِلَّا خَفَّفَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيْهِ أَهْوَالَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ يَأْمُرُ بِهِ إِلَى الْجَنَّةِ » (مجلسی، بی تا، ج ۹: ۳۰۱).

هیچ مؤمنی نیست که به سوی جماعت گام بردارد مگر اینکه خدای عز و جل از وحشت روز قیامت برای او سبک می کند، سپس او را به بهشت امر می کند.

یکی از مظاهر توجه به جماعت، معاشرت نیکو با مردم، مبتنی بر فضای صمیمیت و مهربانی بنابر آنچه در روایات آمده است می تواند زمینه ساز تخفیف در مسئولیت اخلاقی را برای فرد به همراه آورد. امام باقر(ع) می فرماید:

« إِذَا صَفَّحَ الرَّجُلُ صَاحِبَهُ فَأَلْذِي يَلْزَمُ التَّصَافُحَ أَكْثَرُ أَجْرًا مِنَ الَّذِي يَدْعُ أَلَا وَإِنَّ الذُّنُوبَ لَتَتَخَاتُ فِيمَا بَيْنَهُمْ حَتَّى لَا يَبْقَى ذَنْبٌ » (الکلبینی، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۸۱).

هر گاه مردی با رفیقش دست دهد، آنکه دستش را نگه دارد، اجرش بیشتر است از آنکه رها می کند، و آگاه باش که گناهان از آنها بریزد تا آنجا که گناهی باقی نماند.

۳-۴. تساهل و تسامح با مردم

«تساهل» از ماده «سهل» و «تسامح» از ریشه «سمح» هر دو به معنای آسان گرفتن، (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۶: ۳۵۵) «سمح»؛ (همان، ج ۶: ۴۱۲)؛ «سهل» نیز به معنای، مدارا کردن و سهل گرفتن بر یکدیگر است (معین، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۰۷۸).

تساهل واژه ای عربی از ریشه «سهل» به معنای آسان گیری بوده و منظور از آن، عملی است که در آن شدت و تنگی نباشد (فیروزآبادی، بی تا، ج ۱: ۱۰۱۷؛ راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۲۴۵).

«تسامح» و «تساهل»، البته تفاوت های جزئی میان دو واژه است؛ چرا که تساهل به معنای سهل و آسان گیری در ارتباط با دیگری است، در حالی که تسامح از ماده «سَمَحَ» به معنای بخشش و بزرگواری است و بنابراین، تسامح به معنای نوعی گذشت و کنار آمدن همراه با بخشش و بزرگواری است. (فیروزآبادی، بی تا، ج ۳: ۵۸۳؛ البستانی، بی تا: ۴۲۵ و ۴۳۷).

بنابراین آسان گیری با مردم یکی از معیارهای تخفیف مسئولیت اخلاقی بندگان از سوی خداوند متعال است. رسول خدا(ص) چنین می فرماید:

«مَنْ خَفَّفَ فِيهِ عَنْ مَمْلُوكِهِ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْهُ حِسَابَهُ» (صدوق، ۱۴۰۰ق: ۴۲).

هر که حساب بنده اش را سبک کند، خداوند حسابش را بر او سبک کند.

همچنین رسول خدا (ص) می فرماید:

«مَنْ كَسَا أَحَدًا مِنْ فَقَرَاءِ الْمُسْلِمِينَ ثَوْبًا مِنْ عَزِيٍّ أَوْ أَعَانَهُ بِشَيْءٍ مِمَّا يَقُوْتُهُ مِنْ مَعِيْسَتِهِ وَكَلَّ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِهِ سَبْعِينَ أَلْفَ مَلَكٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ يَسْتَغْفِرُونَ لِكُلِّ ذَنْبٍ عَمِلَهُ إِلَى أَنْ يُنْفَخَ فِي الصُّورِ» (الكليني، ۱۳۶۲، ج ۲: ۲۰۵).

هر که یکی از فقراء مسلمان‌ها را به وسیله لباسی از برهنگی بپوشاند یا او را به چیزی از قوت زندگی یاری کند، خدای عزوجل ۷۰ هزار فرشته بر او گمارد که تا دمیدن صور برای هر گناهی که می‌کند، آمرزش خواهند. بنابراین توجه به زندگی و احوال افراد جامعه و درک شرایط آنان و آسان‌گیری یکی از معیارهای مهم در این بحث می‌باشد.

نتیجه‌گیری

به منظور استخراج مبانی و معیارهای مسئولیت اخلاقی و بیان فلسفه آن، روایات مندرج در منابع روایی، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت و با توجه به تعاریفی که برای مسئولیت اخلاقی، تشدید و تخفیف ارائه شد، فلسفه و معیارهایی برای تشدید و تخفیف مسئولیت اخلاقی احصاء گردید.

لزوم معرفت انسان به مسئولیت اخلاقی، علم ابزار معرفتی انسان مسئول، عدم غفلت انسان مسئول از ظرفیت عقل، اهتمام به نقش نیت در ایفای مسئولیت اخلاقی، از جمله مبانی مسئولیت اخلاقی به شمار می‌آیند.

اصرار بر گناه، کوچک شمردن گناه، انجام زشتی‌ها بر خلاف ستایش نیکی‌ها، شادی از ارتکاب گناه و نوآوری در ایجاد گناه به عنوان برخی از معیارهای تشدید مسئولیت اخلاقی است. همچنین توبه و عدم تسویف، اهتمام برحضور در جمع ایمانی، تساهل و تسامح با مردم نیز برخی از معیارهای تخفیف در مسئولیت اخلاقی می‌باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق). لسان العرب، بیروت: دارصادر، چ سوم.
۲. ارزانی، حبیب رضا، (۱۳۹۲). مسئولیت اخلاقی اخلاق فرزندان در برابر والدین در قرآن و عهدین، سال سوم، شماره ۱۲، ۱۶۹-۱۲۰، مجله اخلاق.
۳. البستانی، بطرس، (بی تا). محیط المحيط، لبنان: مکتبه ناشرون .
۴. پینکافس، ادموند، (۱۳۸۲). از مساله محوری تا فضیلت گرایی، مقدمه، ترجمه و تعلیقات حمیدرضا حسنی، مهدی علی پور؛ با مقدمه لگنها و سن، قم: دفتر نشر معارف.
۵. تمیمی آمدی، عبد الواحد، (۱۳۶۶). تصنیف غرر الحکم و درر الکلم، قم: دفتر تبلیغات، چ اول.
۶. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه، قم: آل البيت، چ اول.
۷. حرانی (ابن شعبه)، ابو محمد الحسن بن علی، (۱۴۰۴ق). تحف العقول عن آل الرسول (صلی الله علیه و آله و سلم)، قم: جامعه مدرسین.
۸. حق شناس و دیگران، (۱۳۸۴). فرهنگ معاصر هزاره، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
۹. حکیمی اخوان و احمد آرام، (۱۳۸۰). الحیاء، با ترجمه احمد آرام، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۰. خواص، امیر و دیگران، (۱۳۸۵). فلسفه اخلاق (باتکیه بر مباحث تربیتی)، قم: دفتر نشر معارف.
۱۱. خوانساری، آقا جمال الدین، (۱۳۶۶). شرح آقا جمال الدین خوانساری بر غرر الحکم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول.
۱۲. دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳). لغت نامه، زیر نظر دکتر معین و دکتر شهیدی، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
۱۳. دیلمی، شیخ حسن، (۱۴۱۲ق). إرشاد القلوب إلى الصواب، قم: شریف رضی، چ اول.
۱۴. دیلمی، احمد، (۱۳۸۰). مبانی و نظام اخلاق، (دانشنامه امام علی (ع))، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۷۴). المفردات غی غریب القرآن، تحقیق داودی، صفوان عدنان، دمشق، بیروت: دارالقلم، الدار الشامیه، چ اول.
۱۶. الزبیدی، مرتضی، (۱۳۸۵ق). تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دارالهدایه.

۱۷. شهریاری پور، علیرضا، (۱۳۹۱). مبانی جامعه‌شناختی مسئولیت اخلاقی در اخلاق اسلامی، شماره ۱۲، مجله معرفت اخلاقی.
۱۸. صابری یزدی، علی‌رضا و محمدرضا انصاری محلاتی، (۱۳۷۵). الحکم الزاهره، ترجمه انصاری، قم: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، چ دوم.
۱۹. صدوق، محمد بن علی (ابن بابویه)، (۱۴۰۰ق). أمالی بیروت: علمی، چ پنجم.
۲۰. صدوق، محمد بن علی (ابن بابویه)، (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمه، محقق / مصحح: غفاری، علی اکبر، تهران: اسلامی، چ دوم.
۲۱. طاهریان، بتول؛ شیخ الاسلامی، محمود؛ دادجو، یداله؛ اکبر زاده، رجب، (۱۳۹۸). نگاه غزالی به مسئولیت اخلاقی با استناد به آیات، شماره ۳۹، صص ۲۰۸-۱۸۳، مجله پژوهش دینی.
۲۲. طریحی، فخرالدین، (۱۳۸۵). مجمع البحرین، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه، تهران: مؤسسه البعثه، مرکز الطباع و النشر.
۲۳. فراهیدی، الخلیل بن احمد، (۱۴۲۱ق). العین، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چ اول.
۲۴. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، (بی تا). القاموس المحيط، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۵. قرشی بنایی، علی اکبر، (۱۳۸۱). قاموس قرآن، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چ نهم.
۲۶. الکلبینی الرازی، ابو جعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۳۶۲). الکافی، تهران: اسلامی، چ دوم.
۲۷. مجتبوی، سید جلال الدین، (۱۳۷۷). علم اخلاق اسلامی، تهران: انتشارات حکمت، چ چهارم.
۲۸. مجلسی، محمدباقر، (بی تا). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، تهران: اسلامی، چ مکرر.
۲۹. مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۸۱). فلسفه اخلاق، تحقیق: احمد حسین شریفی، تهران: چاپ و نشر بین الملل، چ اول.
۳۰. معین، محمد، (۱۳۷۶). فرهنگ فارسی معین، تهران: امیرکبیر.

31. Editor in chief: M. Brchert, Donald, (1934). *Encyclopedia of philosophy*, 2nd editions, vol 8, price sextus Empiricus.